

*Облиците ще, има и няма за образуване на бъдещи форми –
частици или глаголни форми?*

Румен Сребранов (София – Тараклия, Молдова)

В статията разглеждат се функционирането и семантичната натовареност и оттам – определянето на формите за образуване на форми на бъдеще. Анализът се извършва в парадигмата на образуване на форми на бъдеще. Обръща се внимание на същността на тези форми, които се определят по-скоро противоречиво в българската граматическа и по-общо в езиковедската мисъл. Указват се сходства и различия в родствених славянских и неродствених германских и романских языках.

The paper discusses the functional and semantic charge as well as the formal makeup of the structures for expressing futurity in Bulgarian. The approach is based on a paradigmatic analysis of the linguistic elements encoding futurity. The essence and forms for expressing futurity have been rather divergently and controversially defined and analyzed in the Bulgarian linguistic tradition. The Bulgarian futurity forms are contrasted with their cognates in related languages (other Slavonic languages) and unrelated languages (Germanic and Romance).

Ключови думи: бъдещни форми, бъдещност, функционална и семантична натовареност, парадигма, форма и значение, диалектно и езиково разнообразие и дистрибуция

Някои неща в областта на граматиката са толкова добре познати, че ги приемаме за абсолютна истина или като очевиден факт, без да се замисляме дали наистина е така. Но като усвоява различни езици, четейки тяхната граматика, човек попада на сходни или идентични аналози на същите езикови факти от родния език, но определени по съвсем друг начин от небългарски автори. В това число попада дефинирането на *ще* като частица за образуване на формите на бъдеще време в съвременния български книжовен език, срв. „формите на бъдеще време се образуват с помощта на частицата *ще*, която се прибавя към формите на сегашно време: *нося ... ще нося*“, като се обяснява, че „по произход *ще* е застинала форма за 3 л. ед. ч. от глагола *ща*, който се употребява понякога като пъл-

нозначен глагол със значение 'желая' (обикновено с това значение се употребява *искам*), а по-често като спомагателен глагол при образуването на формите за бъдеще в миналото и на архаичните форми за бъдеще време“ (Пашов 1999: 149; Маслов 1982: 242; ГСБКЕ 2: 339). Както правилно се отбелязва от други автори, това *не е застинала* форма, а *генерализирана* форма на пълнозначния глагол в спомагателна функция. Формата *ще* наистина е частица, ако разглеждаме парадигмата на бъдеще време без връзка с останалите парадигми за бъдещност. Формално тя отговаря на условията за дефинирането ѝ като частица – не се изменя по форма, няма собствен пълнозначен смисъл, но има граматично значение за бъдещност, каквото имат формите на глагола *ща* при другите бъдещи форми. Излиза, че *ще* няма никаква връзка с *ща* в спомагателна функция за изразяване на бъдещност, както е при бъдеще време в миналото, бъдеще предварително в миналото и бъдеще предварително, за които се отбелязва, че формите им се образуват от спрегнат спомагателен глагол *ща* (Пашов 1999: 150–161). Всъщност няма как парадигмите за бъдещност да се разглеждат независимо една от друга, както и формата *ще* от формите на глагола *ща*, тъй като формалният белег, който носи идеята за бъдещи действия, намерения, желания, искания и т. н., е именно елементът *щ-*, срв. още „формите за бъдеще време (футурум) се образуват от формите на немаркираното сегашно време и неизменяемата частица *ще*, която съдържа формалния показател на следходността – морфемата *щ-*“ срещу „форми за бъдеще неопределено време, образувани от съкращения инфинитив на спрегаемия глагол и спрегаеми форми на спомагателния глагол *ща*, които съдържат формалния показател на следходността – морфемата *щ-*, както и формалните показатели за лице и число: писа *ща*, писа *щеш*, писа *ще*, писа *щем*, писа *щете*, писа *щат*“ (Куцаров 2007: 230, 247–248). И частиците, и формите на спомагателния глагол изразяват тип модалност, определен вид отношение на говорещия към действителността, но докато при частиците тя е по-скоро лексикална, то при спомагателните форми тази модалност е по-скоро граматична. Ето защо в англезичната езиковедска литература *will* се дефинира като спомагателен модален глагол (modal auxiliary verb) (Молхова, Стаменов, Стоевски 1988: 177–179). Същият глагол има спомагателно (граматично) и пълнозначно (лексикално) значение, които са идентични на българските *ще* и *ща*, в съкратените форми изобщо се заличава разликата между *will* и *shall* (I'll promise), *would* и *should* (I'd promise), дори в по-ново време *will* се генерализира напълно, но това не довежда до промяна в определянето му като частица (particle). Отделен е въпросът, че в англезичната научна мисъл не се споменава бъдеще време, а *бъдещност* или референция с оглед на това, че се признават само два времеви момента – минал и сегашен, т. е. бъдещите действия, намерения, желания и т. н. се измерват спрямо тези два момента на говорене и по този начин няма как да се обособи бъдещ момент на говорене, както се признава и в българската граматична литература. Положението на *ще* и *ща* е идентично с това на *няма* и *нямам*, като тук се отбелязва, че „с частицата *няма* (*нямаше* е относителният, *нямало* – преизказният вариант на *няма*) се образуват част от отрицателните глаголни форми за бъдеще време“ (Куцаров 2007: 170). След като частиците са неизменяеми по форма, не е ясно защо *няма* се изменя и е дефинирано като частица, която има

преизказни и относителни форми, каквито имат само глаголите. Статусът на т. нар. граматични частици е доста дискуссионен, което се вижда от разнородния характер на езиковите елементи в тази група, а дори проблемно се оказва нейното обособяване. Дефинирането на езиковите елементи става не само по форма и съдържание, но и по това как функционират, защото именно в употребата се проявяват най-съществените характеристики на една дума, включително нейното съдържание. Функцията на *ще* и *ща* е да маркират следходността на основния глагол, която се изразява и на формално ниво чрез морфемата *щ-*, т. е. имаме единство на функция, значение и форма. Това, че *ще* не се изменя в парадигмата на простото бъдеще време, не означава непременно, че трябва да го определяме като частица, а само като обобщена глаголна форма на *ща* в 3 л. ед. ч.

В славянските езици формите за бъдеще време се образуват с помощта на глагола *byti*. Изключение прави сръбският и хърватският език, където бъдещите форми се образуват с помощта на глагола *'искам'*. Те са установени около XVI в. и имат строежа на българските форми, които са регистрирани най-рано през XIV в. и се срещат до XIX в.: съкратен инфинитив + спрегнат глагол *хтети* (*писаћу, писаћеш*) или в обратен ред с пълен инфинитив (*ћу, ћеш писати*). (Асенова 2002: 218–219). Най-вероятно авторите на дефинирането на „ще“ са подведени от нейната кратка форма, състояща се от една сричка или от два консонанта (обединени в една буква) и вокал, което типизира частиците. В българския език конструкциите с глагола *мога* могат да се считат за аналогични на положението на *ще* и *ща*, тъй като случаите от типа *мога да направя* и *може да направя* се считат за пълни синоними. В първия тип глаголт се спряга (*мога да направя, можеш да направиш* и т. н.), но при втория тип той не се променя в парадигмата (*може да направя, може да направиш* и т. н.). При втория случай действа законът за езиковата достатъчност при идентификацията и диференциацията, тъй като е достатъчно маркираността на лицето, числото, времето и наклонението да бъде отбелязвана само веднъж от втория глагол, докато при първия тип тези морфологични категории са маркирани два пъти. Въпреки че при втория случай глаголт *мога/може* се е обобщил, никой не го квалифицира като частица, напротив, винаги се смята за глагол. По същия начин е протекъл процесът на обобщаване на *ща* в 3 л. ед. ч. сег. вр., като в някои източни диалекти бъдещите форми се образуват от сегашната парадигма на глагола *ща* в спомагателна функция. Дори и да премахнем историческия развой и да разгледаме формата „ще“ само от синхронно гледище и само в рамките на книжовния език, няма как да избегнем факта, че тя е част от всички спомагателни форми за изразяване на бъдещност – семантично, функционално и формално. Обобщеността, и оттук степента на граматикализация на глаголите *мога* и *ща*, е подпомогната от безличната форма на третото лице (с обобщено-лични, безлични и неопределено-лични вариантни конструкции), което се явява неутрално по опозицията участници в комуникативния акт и по този начин може да замества първо и второ лице. Дискутирайки с Ил. Кръпова относно организацията и значението на категорията лице, Ив. Куцаров отбелязва, че „ако опозицията лице : нелице се разбира като „участие : неучастие на лице (субект) в действието (съобщавания факт)“, смеем да твърдим, че този тип отношение въобще не е граматикализирано (поне) в съ-

временния български език, че то не стои в основата на известна досега морфологична категория (такова би могло да бъде напр. противопоставянето между лексико-граматичните разреди, наричани лични и безлични глаголи)“ (Куцаров 2007: 199–202).

Изборът на 3 л. ед. ч. е бил подпомогнат от липсата на морфологичен показател (глаголно окончание) за разлика от 3 л. мн. ч., което има формален изразител. Решаваща роля обаче е изиграл фактът, че безличните глаголи имат форма само в 3 л. ед. ч., т. е. само в това лице и число има безлични глаголи и те са по същество *singularia tantum*, неизменяеми по форма, напр. вали, гърми, има, няма (ГСБКЕ 2: 213, 233–234). Именно с безличните глаголи *има* и *няма* се образуват бъдещи положителни и негативни форми. Всъщност безличните глаголи могат да имат „субект на действието с личното местоимение за 3 л. ед. ч. ср. р. то, напр., *то се е мръкнало вече*“ (ГСБКЕ 2: 213), което пък е немаркиран член / неутрално по опозицията родовост (м. р. : ж. р.) : неродовост. По същия начин стои образуването на бъдещите форми в гръцкия, в румънския и в албанския език, в които спомагателните глаголи възлизат към безлични форми и съвпадение на лицата (Асенова 2002: 216). Ив. Куцаров отбелязва един интересен факт, че „при отрицателните преизказни форми за следходност от типа *нямало да пиша, нямало да пишеш, нямало да пише* се е наложила именно среднородовата форма (вече формообразуваща частица) *нямало*, а не формално немаркираната мъжкородова форма *нямал*, въпреки противоречието с принципа на икономията (този тип частици – *ще, няма, нямаше* – са все в рамките на немаркираното трето лице единствено число“ (Куцаров 2007: 183). Трябва да отбележим, че в изявително наклонение *няма* (+ да-конструкция, заместваща инфинитива) е обобщена форма на глагола *нямам* в 3 л. ед. ч., т. е. положението е идентично както при глагола *ща*. Всъщност отрицателните футурни форми са възникнали в опозиция на позитивните форми с *имам* + да-конструкция: *има да правя много неща* срещу *няма да правя това*. В този случай и формата *има* би трябвало да се смята за частица, но няма как да се обясни синонимността на *може/мога* + да-конструкция, срв. *мога да направя* = *може да направя, можеш да направиш* = *може да направиш* и т. н., та дори и *има да правя много неща* = *имам да правя много неща, има да правиш много неща* = *имаши да правиш много неща* и т. н.

Някои изследователи правят разлика между *има* и *имам* относно употребите, т. е. безлична и лична (според мен обусловена от различната семантика на неизменяемото *има* в значение на 'наличие' и изменяемото *имам* със значение на 'притежание', което рефлектира в съответните им отрицателни форми *няма* и *нямам*). Тук обаче става въпрос за семантиката на цялата футурна конструкция и няма никакво значение дали са безлични или не, тъй като изразяват едно и също значение. Разликата между двата типа е двойната или единичната категориална маркираност на цялата конструкция. От друга страна се посочва, че „в български и в гръцки неизменяемите *има* и *έχει* са безлично употребени, нямат характер на частици, носители са и на модалност“ (Асенова 2002: 218). Логически погледнато, авторката не се съгласява с мнението на Ив. Куцаров, че *има* е частица, след като безличното *няма* е частица. Всъщност разликата между футурните съчетания с *ще* и с *имам/нямам* е в отсъствието или наличието на модално значе-

ние и на граматикализация. Както се отбелязва, някои форми на спомагателния глагол *ща* имат модална насоченост, но тя е в съчетание с маркера за имперфект.

От синхронна гледна точка степента на граматикализация при *ще* и при *ща* е една и съща и в еднаква степен, но както знаем частиците нямат това значение. При разглеждането на балканския кондиционал П. Асенова (2002: 237) отбелязва, че единият от начините на граматикализация е „неизменяема (безлична) форма (генерализирано 3 л. ед. ч.) на спомагателния глагол в имперфект + конструкция, заместваща инфинитива: в български, диалектно (във Видинско, Скопско, Велешко, Кумановско, Неготинско, Сярско), разговорно (доста разширено в узуса) и книжовно, в отрицателната форма с *нямаше да* и в северноарумънски“. Общото между *мога* и *ща* в спомагателна функция е тяхното значение на неосъщественост, готовност и желателност на действията, т. е. при бъдещите форми имаме смесване на модална и темпорална категория.

Авторите на наши граматики или езиковедски изследвания понякога неусетно забравят да различават български език от български книжовен език, защото обясненията, които се дават за нормата, би трябвало да включват и българските диалекти, които също са част от българския (национален) език. Въпреки че образуването на формите за бъдещност е доста разнообразно, то се свежда основно до два типа: диалекти със спрегнат спомагателен глагол и диалекти с неизменяема глаголна форма.

От направения анализ става ясно, че обликът *ще* е обобщена форма на спомагателния глагол *ща* и е част от всички спомагателни форми, чрез които се образуват бъдещите форми както на семантично и функционално, така и на формално ниво. Формата *ще*, както и всички облици на глагола *ща*, са спомагателни глаголни форми за образуване на бъдещи форми. Ето защо смятам, че неизменяемостта на една глаголна форма не е достатъчен повод и условие да я смятаме за частица. Към условията за дефиниране на частиците трябва да се отбележи и още едно условие – да няма семантично, функционално и формално покритие и връзка с други езикови единици. Езиковите единици не съществуват изолирано, а проявяват своите характеристики в тяхната употреба и именно тя разкрива същността им. Да не говорим, че българските диалекти се делят основно на два типа според това дали спомагателният глагол се е генерализирал (*ке, ше, че* и др.) или се изменя във всички лица и числа, както е в редица източни говори, напр. в родопските *виде ще*, още в първите и в някои предотечественофронтовски граматики (на Н. Рилски от 1835 г., на братя Цанкови от 1852 г., на Миркович от 1859, 1860 г., на Ив. Момчилов от 1868 г., на Д. Мишев от 1887 г., на М. Иванов от 1902 г., на Ю. Трифонов от 1908 г., Ст. Попвасилев, Ст. Младенов от 1939 г.), в по-старата писмената традиция и в творчеството на някои български писатели от XIX в. като Хр. Ботев, Л. Каравелов, Ив. Вазов, П. П. Славейков, П. Яворов, т. е. произхождащи от Източна България. При редица автори се прави разлика между бъдещи форми, образувани със спомагателен глагол *ща* (т. е. бѣдно неопределено време), и с обобщена глаголна форма *ще* (бѣдно просто), напр. при Ал. Теодоров-Балан, 1940 г. Окончателното изхвърляне на бъдещите форми със спрегнат спомагателен глагол *ща* прави Л. Андрейчин в своята „Основна българска граматика“ от 1944 г. (250–252), който не вижда модални раз-

лики между т. нар. бъдеще неопределено и бъдеще просто време, т. е. тези форми, които са на път да изчезнат, не образуват особена граматична категория (Куцаров 2007: 205–206, 220; Асенова 2002: 204–205).

По същия начин стои въпросът с *няма* и *нямам*, с които се образуват отрицателни бъдещи форми, и съответно положителните бъдещи форми чрез глагола *има/имам*. Знаем, че глаголът *бити*, който служи за образуване на бъдеще време в останалите славянски езици и глаголът *съм* са суплетивни форми на един и същ индоевропейски глагол и това проличава в парадигмата на някои минали времена в българския език – *бях, беше / съм бил, бил съм се бил напил*, както и „формите на резултативно сегашно време (перфект, минало неопределено време), които се образуват чрез формите за сегашно време на спомагателния глагол *съм* (в редки случаи – *бъда*): *писал съм*“, „формите на резултативно бъдеще време (футурум екзактум, бъдеще предварително време) – чрез формите на спомагателните глаголи *съм* и *бъда*: *ще съм (бъда) писал*“ (Куцаров 2007: 251–252). Ив. Куцаров (2007: 258–259) отбелязва също, че са налице два идентични типа на образуване на форми на относително бъдеще време (футурум претерити, бъдеще в миналото) – чрез спомагателен глагол *ща* и чрез частица *ще*: *щях да пиша = ще пишех*. Дали съществуването, което в другите славянски езици се изразява с глагола *бити*, а в българския език – с глагола *имам* има отношение към образуването на глаголните форми и парадигми в различните времена? Може да се допусне, че двата начина са едни от най-старите модели за образуване на глаголни форми в различните времена. Едното е свързано с притежанието, а другото с екзистенцията. Ако тук *имам* и *съм* са в аспекта на екзистенцията, то моделът с глагола *бити/съм* предхожда този на *имам*. Опорна точка се явява човекът с неговото съществуване и желания, с неговите намерения.

Изводът от този анализ е, че формите *ще, има* и *няма*, които имат пряка формална, семантична и функционална връзка с глаголите *ща, имам* и *нямам*, не могат да се отнасят към частиците, както обличите *по-* и *най-*, които нямат никаква аналогична връзка с други езикови средства. Именно тази разлика ни позволява да твърдим, че същите са спомагателни глаголни форми и са обобщени, генерализирани. Не може една глаголна форма, която очевидно е част от парадигмата на един глагол, да бъде квалифицирана като друга част на речта, в случая като частица. В подобен план влиза и дефинирането на един и същ глагол като спомагателен и като пълнозначен, защото се създава илюзорното впечатление, че това са два различни глагола, които нямат нищо общо помежду си. Всъщност семантиката на глагола влиза в състава на глаголните форми в граматикализиран, десемантизиран вид, т. е. тя запазва общия характер на значението, в нашия случай на желателност, искане, на неосъщественост и оттук на условност, както английския глагол *will*, с който се образуват формите за бъдещност, означава 'ще; искам, желая, пожелавам; налягам волята си на; завещавам; воля, завещание' (Василева 1994: 423; OPD: 920). Това е причината бъдещите форми да смесват темпоралната и модалната категория.

Библиография

- Андрейчин 1944: Л. Андрейчин. *Основна българска граматика*. София: Хемус, 1944.
- Асенова 2002: П. Асенова, *Балканско езикознание*. Велико Търново: Faber, 2002.
- Братя Цанкови 1852: А. К. Цанков, Д. К. Цанков. *Граматика на българския език*. Виена, 1852. [На немски език. Оригинално заглавие: *Grammatik der bulgarischen Sprache*.]
- Василева 1994: Ц. Василева. *Съвременен английско-български речник*. София: Отворено общество, 1994.
- ГСБКЕ 2: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология*. София: БАН, 1993.
- Иванов 1902: М. Иванов. *Българска граматика за I клас*. София, 1902.
- Куцаров 2007: Ив. Куцаров. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Маслов 1982: Ю. Маслов. *Граматика на българския език*. София: Наука и изкуство, 1982.
- Миркович 1859: Г. Миркович. *Кратка и методическа българска граматика*. Цариград, 1859.
- Миркович 1860: Г. Миркович. *Кратка и методическа българска граматика*. Цариград – Галата: Книгопечатница на Д. Цанков, 1860.
- Мишев 1887: Д. Мишев. *Нова българска граматика за всякого*. Цариград, 1887.
- Молхова, Стаменов, Стоевски 1988: Ж. Молхова, Хр. Стаменов, А. Стоевски. *Помагало по теоретична граматика на съвременния английски език. Част II – Глагол*. София: СУ „Кл. Охридски“, 1988.
- Момчилов 1868: Ив. Момчилов. *Граматика на новобългарския език*. Русчук: Печатница на Дунавския вилает, 1868.
- OPD 2000: *Oxford Paperback Dictionary*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Пашов 1999: П. Пашов. *Българска граматика*. София: Хермес, 1999.
- Попвасилев, Младенов 1939: Ст. Попвасилев, Ст. Младенов. *Граматика на българския език*. София: Казанлъшка долина, 1939.
- Рилски 1835: Н. Рилски. *Болгарска граматика сега перво сочинена*. Крагуевац: Княжеско-Сербска Типография, 1835.
- Теодоров-Балан 1940: Ал. Теодоров-Балан. *Нова българска граматика*. София: Чипев, 1908.
- Трифонов 1908: Ю. Трифонов. Значение на сложните (описателните) бъдещи времена в новобългарския език. – *Периодическо списание*, 1908, № 69, св. 1–2, 1–40.

e-mail: rsrebranov@gmail.com